

نقد و بررسی گزارش‌های شیر خوارگی امام حسین علیه السلام

مریم رضایی سرشت^۱

دکتر مهدی نور محمدی^۲

تاریخ پذیرش: ۰۰/۱۱/۲۲

تاریخ دریافت: ۰۰/۰۷/۲۴

چکیده

درباره زندگی امامان در گزارش‌های تاریخی - حدیثی اختلاف وجود دارد. این اختلاف اقوال گاه موجب حتک حرمت می‌شود و گاه این مسئله دستاویز غرض‌ورزان قرار می‌گیرد. از این رو ضروری است تا در استفاده از اخبار دقت علمی لحاظ شود. شیرخوارگی امام حسین علیه السلام از جمله اخباری است که در منابع تاریخی - حدیثی شیعه و سنی با اختلاف نقل شده است. چگونگی شیرخوارگی امام حسین علیه السلام، پرسش اصلی نگارنده است. این نوشتار به روش توصیفی - تحلیلی با جمع‌آوری اطلاعات به صورت کتابخانه‌ای به مطالعه گزارش‌های تاریخی - حدیثی پرداخته و در نظر دارد، نقل‌های ناهمگون و نادرست کنار گذاشته شوند تا در صورت اعتبار از نظر سند و محتوا، آن اقوال

۱. کارشناسی ارشد تاریخ تشیع و فارغ التحصیل سطح سه درگرایش تاریخ اسلام.
m.rezaeiseresht@yahoo.com

۲. دکتری تاریخ تشیع اثنی عشری. M.noormohammadi1351@gmail.com

مورد استفاده قرار گیرد. بنابراین با فرض تردید این اخبار نمی‌توان منکر این واقعیت شد. به نظر می‌رسد با وجود اختلاف سنی اندک بین حسنین علیهما السلام احتمال دارد که امام علیه السلام در دوران بیماری مادر با اعجاز پیامبر صلی الله علیه و آله تغذیه و بعد از بهبودی، مجدد توسط مادر تغذیه شده‌اند. همچنین زنانی در منسب دایگی به دختر رسول خدا صلی الله علیه و آله کمک می‌کردند.

کلیدواژه‌ها: امام حسین علیه السلام، حضرت فاطمه علیها السلام، حضرت محمد صلی الله علیه و آله، شیر خواری.

مقدمه

یکی از مشکلات اساسی در حوزه گزارش‌های تاریخی - حدیثی مسئله صحت و اعتبار گزاره‌ها است. فرایند نقد، از مسائل مهم پژوهش‌های تاریخی است و نزد پژوهشگران و محققان اهمیت بسزایی دارد؛ چرا که سبب اصلاح اطلاعات می‌شود. لذا بدین وسیله گزاره‌های تاریخی به منظور دستیابی به اطلاعات درست در بوتۀ سنجش و ارزیابی قرار می‌گیرد تا توسعه علمی محقق شود. باید یادآور شد که اختلاف در آثار تاریخی - حدیثی امری اجتناب ناپذیر است. گاه اختلاف و تناقض در اخبار مربوط به زندگی حضرات معصومین، مشاهده می‌شود. این دسته از اخبار نزد اندیشوران و عالمان به عنوان اخبار ضعیف شناخته شده و در مجامع علمی نیز اعتبار لازم را ندارند. بنابراین پژوهشگران و محققان رسالت بزرگی را برعهده دارند تا با بررسی داده‌های تاریخی و روایی، سره را از ناسره تفکیک کنند؛ در غیر این صورت اخبار ضعیف و نادرست می‌تواند به عنوان ابزاری در دست دشمنان و معاندان اسلام قرار گیرد تا برخی با تکیه به این دسته از اخبار و اسناد، حرمت‌شکنی کرده و اعتقادات مسلمانان و به خصوص شیعیان را به تمسخر گرفته و شبهاتی را برای تخریب باورهای عقیدتی در فضای فکری و علمی مطرح کنند. لذا بررسی این دسته از اخبار حائز اهمیت و ضروری به نظر می‌رسد.

زندگی امام معصوم علیه السلام نوع و نحوه اخبار مربوط به مقاطع زندگی آنها همیشه مورد توجه محققان بوده است. ابا عبدالله الحسین علیه السلام به دلیل جایگاه ویژه‌اش نزد همگان -

مسلمان و غیرمسلمان - همیشه مورد علاقه و احترام بوده؛ زیرا شخصیت حماسه‌ساز او، هویت و ماندگاری اسلام را برای مسلمانان رقم زده است. یکی از مسائل مورد توجه در زندگی امام حسین علیه السلام، موضوع شیرخوارگی حضرت است. از یک طرف اقوال متعددی توسط مورخان و محدثان شیعه و عامه در این خصوص نقل شده و از طرف دیگر به دلیل اختلاف پاره‌ای از این اخبار، اعتبار گزاره‌های تاریخی و حدیثی که با باورهای عقیدتی - دینی مردم در ارتباط است، گاه مورد هجمه قرار گرفته است؛ لذا لازم است جهت رفع ابهام و شفاف‌سازی، اخبار و گزارش‌های تاریخی - حدیثی بررسی و تبیین شود تا بدین وسیله در راستای تقویت نقش سازنده اخبار مربوط به زندگی ائمه علیهم السلام گامی علمی برای آحاد مردم مسلمانان برداشته شود. چنین فعالیت‌های علمی، لازمه مقابله با هجمه‌های معاندین است. نگارنده در نظر دارد با بررسی گزارش‌های مربوط به شیرخوارگی امام حسین علیه السلام، اتفاق و اختلاف گزاره‌های تاریخی - حدیثی و گاه تعارض آنها را تبیین و نظر صحیح در این مسئله را ارائه نماید.

نگاشته‌های بسیاری درباره حسین بن علی علیه السلام توسط مورخان، محدثان و متکلمان تألیف شده است. زندگی‌نامه، سیره‌نویسی، فضائل‌نگاری و مقتل‌نویسی از جمله تألیفاتی است که از سده‌های دوم آغاز و تا کنون ادامه دارد؛ اما درباره موضوع مورد نظر، پژوهشی مستقل صورت نگرفته، بلکه اخبار پراکنده‌ای در سایت‌ها و منابع خبری و یا اشاره‌ای اجمالی در قسمتی از آثار پژوهشگران معاصر وجود دارد. کتاب *نهضت عاشورا* (تحریف‌ها و شبهه‌ها)^۱ از جمله آنهاست که در آن مطالبی درباره اعجاز در شیرخوارگی امام حسین علیه السلام ذکر شده و سه احتمال برگرفته از کتاب *اصول کافی و منتهی الامال* مختصراً در دو صفحه بدون تحلیل و نقد آورده شده است. همچنین می‌توان به مقاله «پژوهشی درباره نام، سن و کیفیت طفل شیرخوار امام حسین علیه السلام»^۲ اشاره کرد، این مقاله به نقد دیدگاه برخی منابع معاصر درباره سن و کیفیت طفل شیرخوار پرداخته و مرتبط با

۱. این کتاب توسط محققین گروه تاریخ مرکز مطالعات حوزه، کاری از مرکز مطالعات و پژوهش‌های فرهنگی حوزه علمیه، به سال ۱۳۸۱ نگارش شده است.

۲. محسن رنجبر، فصلنامه *تاریخ اسلام درآینه پژوهش*، زمستان ۱۳۸۵، شماره ۱۲.

عنوان مذکور نیست. نوشتار حاضر در نظر دارد گزارش‌های شیرخوارگی حضرت را با تأکید بر منابع تاریخی و حدیثی مورد نقد و ارزیابی قرار دهد.

۱. نقد منابع

نقد علمی یک اثر یا متن به فرایند ارزیابی و سنجش علمی و بررسی سره از ناسره می‌انجامد. در این حالت کاستی‌ها و نارسایی‌های علمی اثر به صورت روشمند و منطقی بیان می‌شود. برخی قائلند که تجزیه کردن سخن به این معناست که انسان عناصر درست آن را بگیرد و عناصر نادرست را الغاء کند و اینقدر قدرت تشخیص داشته باشد که بگوید از این سخن کدام قسمت درست و کدام قسمت نادرست است. این همان مطلبی است که در روایات تعبیر به نقد و انتقاد شده است (مطهری، ۱۳۹۰: ۵۴۲/۲۲). در نقد منابع؛ ارزیابی، سنجش و راست آزمایی اخبار مورد توجه است. در این حالت ضمن مقایسه اخبار، برخی از آنها از دور خارج می‌شوند. بنابراین، نقد تاریخی به دستیابی یک واقعیت تاریخی که تا حدودی قابل قبول باشد، کمک می‌کند. این مقایسه اخبار مشکوک و ضعیف را کنار زده و به حقیقت، نزدیک می‌شود. از آنجا که محتوای گزارش‌های تاریخی مربوط به پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ و ائمه معصومین عَلَيْهِمُ السَّلَام توسط صحابه، تابعین و تابع تابعین جمع‌آوری و تدوین شده، تحلیل این دسته از اخبار ضروری به نظر می‌رسد. در تأیید گزاره‌های تاریخی لازم است، نقد از دو زاویه مورد بررسی قرار گیرد: اول نقد بیرونی که به اصالت سند منبع - زمان، مکان، محیط، نویسنده - می‌پردازد، و دیگر نقد درونی به لحاظ محتوا و میزان حقیقت‌یابی آنچه در آن موجود است، صورت می‌پذیرد (دغیم و جهامی، ۲۰۰۶: ۲/۲۹۴۳-۲۹۴۴). بدین وسیله صحت و سقم اخبار در دو بخش سند و متن، تبیین می‌شود.

۲. بررسی گزاره‌های تاریخی

تحلیل رویدادها در پژوهش تاریخی جایگاه مهمی دارد؛ زیرا دست‌یابی به اطلاعات درست، در گرو ارزیابی و نقد گزارش‌های تاریخی است. به عبارتی محققان ضمن نقد کاستی‌ها، اخبار را نشان داده و در واقع نوعی ارزشیابی را با هدف روشن شدن آنچه در اثر

نقایص یا مزایای پدید آمده، تبیین می‌کنند (حفنی، ۱۴۲۰: ۸۹۵). بنابراین ضروری است به هنگام اختلاف و تناقض در اخبار به تحلیل آنها همت گماشت. همانطور که اشاره شد، تفاوت در نقل اخبار و گزاره‌های تاریخی و روایی، حقیقتی انکارناپذیر است. برخی حوادث تاریخی با اختلاف اقوال و روایات مواجه‌اند و این تفاوت در گزارش‌های شیعه و اهل سنت بسیار دیده شده است. یکی از این اختلاف اخبار مربوط به گزاره‌های ثبت شده درباره اباعبدالله الحسین علیه السلام است که در مسأله شیرخوارگی حضرت با اخبار متعددی توسط علمای شیعه و عامه مواجه‌ایم که نیازمند بررسی و تتبع است.

۲-۱. گزارش‌های شیرخوارگی امام حسین علیه السلام

همانطور که درباره تولد او اقوال متعدد نقل شده، درباره شیرخوارگی ایشان نیز تفاوت در اخبار وجود دارد. به طور کلی سه نوع خبر توسط علمای شیعه و عامه نقل شده است.

۲-۱-۱. تغذیه از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم

در این خصوص دو گونه گزارش نقل شده است برخی چنین نقل کردند: «امام صادق علیه السلام فرمود: ... امام حسین علیه السلام از فاطمه علیها السلام و از هیچ زن دیگر شیر نخورد، بلکه او را خدمت پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌آوردند و آن حضرت انگشت ابهامش را در دهان او می‌گذارد و او به اندازه‌ای که دو روز و سه روزش را کفایت کند، از آن می‌مکید، پس گوشت حسین علیه السلام از گوشت و خون رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم روئید». در روایت دیگر آمده است که امام رضا علیه السلام فرمود: «حسین علیه السلام را نزد پیغمبر صلی الله علیه و آله و سلم می‌آوردند و آن حضرت زبانش را در دهان او می‌گذاشت تا می‌مکید و به همان اکتفا می‌کرد و از هیچ زنی شیر نخورد» (کلینی، ۱۳۶۲: ۴۶۵/۱-۴۶۴؛ ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۵۱). این روایت چنین ادامه پیدا می‌کند که به غیر از راویان بخش نخست برخی فقط ناقل قسمت پایانی روایت هستند: «فرزندی شش ماهه متولد نشد جز عیسی بن مریم علیه السلام و حسین بن علی علیه السلام» (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۵۲؛ کلینی، ۱۳۶۲: ۴۶۵/۱؛ ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۵۷؛ ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۲۰۶/۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۳/۲۷۲).
۹۷

از میان محدثان و مورخان برخی خبر فوق را تفکیک کرده‌اند. عده‌ای تنها خبر شیر خوردن از انگشت ابهام پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم را ذکر کردند (ابن قولویه، ۱۳۵۶: ۵۷؛ ابن شهر آشوب،

۱۳۷۹: ۵۰/۴) و دیگران به خبر شیر خوردن از زبان پیامبر صلی الله علیه و آله اشاره کردند، به گونه ای که آن مولود می مکید تا سیراب می شد (ابن بابویه، ۱۳۸۵: ۲۰۶/۱؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۱۳۶؛ کرکی حائری، ۱۴۱۸: ۹۷/۲؛ فتال نیشابوری، ۱۴۲۳: ۳۵۵/۱؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳: ۲۴/۱۷). بدین وسیله این گروه با استناد به این دسته از اخبار مدعی شدند که حسین علیه السلام از فاطمه و یا هیچ زن دیگری شیر نخورده و فقط توسط رسول خدا صلی الله علیه و آله تغذیه می شد. به همین دلیل گفته شده که خون و گوشت حسین علیه السلام از خون و گوشت رسول خدا صلی الله علیه و آله است.

۲-۱-۲. تغذیه از شیرام ایمن

برخی از منابع نقل دیگری را با این مضمون بیان کردند: «امام صادق علیه السلام فرموده است: همسایگان ام ایمن به حضور پیامبر صلی الله علیه و آله آمدند و گفتند: ای رسول خدا صلی الله علیه و آله! دیشب ام ایمن تا سپیده دم نخوابید و گریست و تمام شب را گریه می کرد. پیامبر صلی الله علیه و آله کسی را پیش او فرستادند که بیاید و چون آمد فرمودند: ای ام ایمن! خدایت نگریاند. همسایگان پیش من آمدند و گفتند دیشب تا صبح گریه کرده ای. خداوند چشمت را گریان نکند، چه چیزی موجب گریستن تو بوده است؟ گفت: ای رسول خدا صلی الله علیه و آله! خواب سختی دیدم و به همان سبب تا صبح گریستم. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: خواب خود را برای رسول خدا صلی الله علیه و آله بیان کن که خدا و رسول او دانانند. گفت: بر من گران است که آن را نقل کنم. پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: آن چنان که در خواب دیده ای نیست. اکنون برای من بگو. گفت: دیشب در خواب دیدم که پاره ای از تن شما در خانه من افتاده است. فرمودند: ای ام ایمن! چشمت راحت بخوابد. فاطمه علیه السلام حسین را خواهد زایید و تو او را پرورش خواهی داد و به او شیر خواهی داد و بدین گونه پاره ای از تن من در خانه تو خواهد بود. گوید چون فاطمه علیه السلام حسین علیه السلام را زایید، روز هفتم پیامبر صلی الله علیه و آله دستور فرمودند سر کودک را تراشیدند و هم وزن موهای او نقره صدقه دادند و او را عقیقه فرمودند، سپس ام ایمن امام حسین علیه السلام را در برد رسول خدا صلی الله علیه و آله پیچید و او را به حضور ایشان آورد و پیامبر صلی الله علیه و آله فرمودند: آفرین بر حامل و محمول. ای ام ایمن! این تأویل خواب تو است» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۸۲؛ خرگوشی

نیشابوری، ۱۴۲۴: ۵۰/۴؛ فتال نیشابوری، ۱۴۲۳: ۱/۳۴۵-۳۵۵؛ مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۳۴/۴۳؛ جزائری، ۱۴۲۷: ۷۶/۱؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳: ۲۳/۱۷-۲۲). لازم به ذکر است در این گزارش مورخان و محدثان، خبر خود را به نقل از شیخ صدوق ذکر کرده‌اند که به اعتباری، خبر واحد است.

۲-۱-۳. تغذیه از شیرام الفضل

آنچه در بیشتر منابع به آن اشاره شده، این روایت است که: «ام الفضل همسر عباس به عبدالمطلب به پیامبر ﷺ گفت: در خواب دیدم قطعه‌ای از پیکر شما در خانه من است - تعبیر آن چیست؟ پیامبر ﷺ فرمود: خواب خوبی دیده‌ای، فاطمه پسری می‌زاید و تو او را با شیرپسرت قثم شیر خواهی داد. چون حسین متولد شد ام الفضل شیر دادن او را برعهده گرفت. همچنین مالک بن اسماعیل از شریک، از سماک، از قابوس، از ام الفضل برای ما نقل کرد که می‌گفته است هنگامی که حسین بن علی ﷺ متولد شد به پیامبر ﷺ گفتم: کودک را به من لطف کنید و بسپرید. من او را با شیرپسرم قثم شیر می‌دهم و پرستاری می‌کنم. پیامبر ﷺ چنان فرمود:» (ابن سعد، ۱۴۱۸: ۲۱۸/۸، ۳۷۱/۱۰؛ کوفی، ۱۴۱۲: ۱۹۹/۲؛ زبیری، ۱۹۹۹: ۲۴-۲۵؛ ابن اعثم، ۱۴۱۱: ۴/۳۲۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۱۱: ۱۹۴/۳؛ مفید، ۱۴۱۳: ۱۲۹/۲؛ ابوبکر بیهقی، ۱۴۰۵: ۶/۴۶۸-۴۶۹؛ طبرسی، ۱۴۱۷: ۱/۴۲۵-۴۲۶؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۱۴/۱۹۶-۱۹۷؛ سبط بن الجوزی، ۱۴۱۸: ۲۱۰؛ گنجی الشافعی، ۱۴۰۴: ۴۱۸؛ ابن عدیم، ۱۴۲۳: ۲۸-۲۷؛ ابن نما حلی، ۱۴۰۶: ۱۶؛ ابن صباغ، ۱۴۲۲: ۲/۷۶۰؛ کاشفی، ۱۳۸۲: ۳۰۶؛ حر عاملی، ۱۴۲۵: ۱/۴۰۹؛ مرعشی تستری، ۱۴۰۹: ۱۱/۱۱؛ محدث نوری، ۱۳۸۴: ۱/۲۵۶؛ قمی، ۱۴۲۱: ۴۹-۵۰). اکثر مورخان اهل سنت، ناقل این خبر هستند.

۳. نقد سندی

آنچه در اینجا مد نظر است، شناسایی منبع حدیث و بررسی اظهار نظر رجال شناسان در مورد روایان و محدثان است. در این مرحله سند حدیث از نظر اوصاف راوی نظیر وثاقت، عدالت، ضبط روایان، اتصال و انقطاع، قبول ورد حدیث بررسی می‌شود

(هاشمی موسوی، ۱۴۳۰: ۸۳). به عبارتی روایت صحیح از غیر آن، اتصال یا عدم اتصال گروه راویان، اقرار راوی در مورد خبر و نظایر اینها شناسایی می‌شود. وجود هریک از این موارد می‌تواند، اعتبار حدیث را خدشه‌دار کند؛ اما بروز آن به این معنا نیست که به صورت کلی اعتبار حدیث از بین می‌رود؛ بلکه باید از نظر محتوا هم مورد بررسی قرار گیرد و با هوشیاری بیشتر با این دسته از اخبار و احادیث روبه‌رو شد.

۳-۱. ضعف سندی

به آن دسته از نواقص و اشکالاتی گفته می‌شود که اعتبار حدیث بدین وسیله خدشه‌دار می‌شود.

۳-۱-۱. ضعف در سند تغذیه امام علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله

ضمن بررسی‌های صورت گرفته گزارش‌های مربوط به تغذیه امام حسین علیه السلام از پیامبر صلی الله علیه و آله، کلینی (۱۳۶۲: ۱/۴۶۴-۴۶۵) به نقل از امامان معصوم علیهم السلام چنین آورده است: «مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو الزِّيَّاتِ عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ جَبْرَيْلَ نَزَلَ عَلَى مُحَمَّدٍ عليه السلام فَقَالَ لَهُ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُكَ بِمَوْلُودٍ يُوَلِّدُ مِنْ فَاطِمَةَ تَقْتُلُهُ أُمَّتُكَ مِنْ بَعْدِكَ فَقَالَ يَا جَبْرَيْلُ وَعَلَى رَبِّي السَّلَامُ لَا حَاجَةَ لِي فِي مَوْلُودٍ يُوَلِّدُ مِنْ فَاطِمَةَ تَقْتُلُهُ أُمَّتِي مِنْ بَعْدِي فَعَرَّجَ ثُمَّ هَبَّطَ فَقَالَ لَهُ مِثْلَ ذَلِكَ فَقَالَ يَا جَبْرَيْلُ وَعَلَى رَبِّي السَّلَامُ لَا حَاجَةَ لِي فِي مَوْلُودٍ تَقْتُلُهُ أُمَّتِي مِنْ بَعْدِي فَعَرَّجَ جَبْرَيْلُ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ هَبَّطَ فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ رَبَّكَ يُفَرِّقُكَ وَالسَّلَامُ وَبِشْرُكَ بِأَنَّهُ جَاعِلٌ فِي ذُرِّيَّتِهِ الْإِمَامَةَ وَالْوَلَايَةَ وَالْوَصِيَّةَ فَقَالَ قَدْ رَضِيْتُ ثُمَّ أَرْسَلَ إِلَى فَاطِمَةَ أَنَّ اللَّهَ يُبَشِّرُنِي بِمَوْلُودٍ يُوَلِّدُ لَكَ تَقْتُلُهُ أُمَّتِي مِنْ بَعْدِي فَأَرْسَلْتُ إِلَيْهِ لَا حَاجَةَ لِي فِي مَوْلُودٍ مِثْلِي تَقْتُلُهُ أُمَّتُكَ مِنْ بَعْدِكَ فَأَرْسَلَ إِلَيْهَا أَنَّ اللَّهَ قَدْ جَعَلَ فِي ذُرِّيَّتِهِ الْإِمَامَةَ وَالْوَلَايَةَ وَالْوَصِيَّةَ فَأَرْسَلْتُ إِلَيْهِ أَنِّي قَدْ رَضِيْتُ فَحَمَلَتْهُ أُمُّهُ كُرْهًا وَوَضَعَتْهُ كُرْهًا وَحَمَلُهُ وَفِصَالُهُ ثَلَاثُونَ شَهْرًا حَتَّى إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً قَالَ رَبِّ أَوْرِعْنِي أَنْ أَشْكُرَ نِعْمَتَكَ الَّتِي أَنْعَمْتَ عَلَيَّ وَعَلَى وَالِدَيَّ وَأَنْ أَعْمَلَ صَالِحًا تَرْضَاهُ وَأَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي فَلَوْ لَا أَنَّهُ قَالَ أَصْلِحْ لِي فِي ذُرِّيَّتِي لَكَانَتْ ذُرِّيَّتُهُ كُلُّهُمْ أُمَّةً وَلَمْ يَرْضَعْ الْحُسَيْنُ مِنْ فَاطِمَةَ عليها السلام وَلَا مِنْ أُنثَى

كَانَ يُؤْتَى بِهِ النَّبِيُّ فَيَضَعُ إِيَّاهُمَا فِي فِيهِ فَيَمَضُّ مِنْهَا مَا يَكْفِيهَا الْيَوْمَيْنِ وَالثَّلَاثَ فَنَبَتْ لَحْمُ الْحُسَيْنِ عَلَيْهِ السَّلَامُ مِنْ لَحْمِ رَسُولِ اللَّهِ وَدَمِهِ وَلَمْ يُوَلَدْ لِسِتَّةِ أَشْهُرٍ إِلَّا عَيْسَى ابْنُ مَرْيَمَ عَلَيْهِ السَّلَامُ وَالْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ. وَفِي رَوَايَةٍ أُخْرَى عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرِّضَا عَلَيْهِ السَّلَامُ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ كَانَ يُؤْتَى بِهِ الْحُسَيْنُ فَيُلْقِمُهُ لِسَانَهُ فَيَمَضُّهُ فَيَجْتَرِي بِهِ وَلَمْ يَرْتَضِعْ مِنْ أُثْتِي».

در سلسله حدیث کلینی عبارت «...عَنْ رَجُلٍ مِنْ أَصْحَابِنَا...» نشان می‌دهد که این حدیث ضعیف است؛ زیرا راوی مجهول الحال در آن وجود دارد (مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی، ۱۳۸۹: ۴۴۱). همچنین مرسل است؛ زیرا که راویان آن همگی یا برخی در سلسله سند ساقط شده و به جای او از تعبیر «عن بعض» یا «بعض اصحابنا» استفاده شده است. در ضمن مرفوع نیز است؛ چون یک یا چند نفر از وسط یا انتهای سند حدیثی حذف شده است (ولایی، ۱۳۸۷: ۱۸۲)؛ بنابراین غیر قابل اعتماد و مبهم است.

همچنین علی بن بابویه درباره مسئله شیر خوردن حضرت، فقط به دو موضوع «الف و ج» به نقل از «علی بن حسان وسطی از عبدالرحمن بن کثیر هاشمی» اشاره کرده است (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۵۲) ولی عبدالرحمن بن کثیر هاشمی را نجاشی (۱۴۰۷/۱: ۲۳۵) در رجالش ضعیف دانسته و کشی (۱۳۴۸/۱: ۴۵۲) نیز قائل است که علی بن حسان وسطی ثقة، ولی علی بن حسان هاشمی، کذاب و واقفی است. علامه حلی (۱۴۱۱/۱: ۸۷-۹۶) آورده که اشتباه از سوی ابن بابویه و نویسنده نسخه صورت گرفته است. در اینجا علی بن حسان هاشمی به «واسطی» تبدیل شده و عبدالرحمن بن کثیر هاشمی، عموی علی بن حسان هاشمی است (ابن غضائری، ۱۳۶۴/۱: ۷۷). تأمل برانگیز است که دیگر علماء بدون غور و مداقه، ناقل این خبر بودند. به احتمال زیاد ثقة بودن نویسنده اثر دلیلی بر اعتماد دیگر عالمان شده و بدون کنکاش، ناقل روایت شدند (کاشفی سبزواری، ۱۳۸۲: ۳۰۶؛ مرعشی تستری، ۱۴۰۹: ۵۶۴؛ حر عاملی، ۱۴۲۵/۱: ۲۴۵، ۲۴۶-۳۱۵؛ مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۳/۲۷۲، ۴۴/۱۹۸).

۲-۱-۳. ضعف در سند تغذیه امام علیه السلام از ام ایمن

در روایات مربوط به تغذیه امام حسین علیه السلام از ام ایمن تفاوت وجود دارد. گرچه دیگر

راویان از صدوق نقل خبر داشتند؛ اما در خبر فتال نیشابوری و خرگوشی تفاوت در نقل بعضی از کلمات مشاهده می‌شود، مانند: «فاخبرنی به جای أَخْبِرُونِي، يعظم به جای تَعْظُم، حذف کلمه لَهَا قبل از إِنَّ الرُّؤْيَا لَيْسَتْ...» (فتال نیشابوری، ۱۴۲۳: ۱/ ۳۴۵-۳۵۵) از تغییرات در حدیث است. در خبر خرگوشی هم «فاخبرنی به جای أَخْبِرُونِي، يعظم به جای تَعْظُم» و اضافه شدن کلمه «بذلک» در عبارت «...رسوله أعلم بذلک، فقالت: يعظم...» وجود دارد (خرگوشی نیشابوری، ۱۴۲۴: ۴/ ۵۰).

۳-۱-۳. ضعف در سند تغذیه امام علیه السلام از ام الفضل

درباره گزارش مربوط به ام الفضل آنچه تأمل برانگیز است، تفاوت در نوع اقوال است که در منابع متقدم توسط راویان متعدد ذکر شده است. ابن سعد (۱۴۱۸: ۱۰/ ۳۷۱-۳۷۲) ضمن اینکه ماجرا را از راویان متعدد نقل کرده، متذکر شده خبر منقطع و ضعیف - خبر شماره ۳۳۶ و ۳۳۷- است. «حاتم بن أبی صغیره. عن سماک: أن أم الفضل امرأة العباس قالت: یا رسول الله رأیت فیما یری النائم كأن عضوا من أعضائك فی بیتی؟ فقال: خیرا رأیت. تلد فاطمة غلاما فترضعیه بلبان ابنک قثم. قال: فولدت الحسین فکفلته أم الفضل...». وجود «سماک بن حرب» در سلسله راویان دلیلی بر عدم اعتماد به این خبر شمرده شده (همان، ۱۳۱/۱۰)، با استناد به اقوال متفاوتی که در مورد سماک بیان شده، می‌توان اذعان کرد که احادیث او مشکوک و مضطرب است (ذهبی، ۱۳۸۲: ۲/ ۲۳۳، ح ۳۵۴۸).

یکی دیگر از متقدمین، محمد بن سلیمان کوفی (۱۴۱۲: ۲/ ۱۹۹) است که این گزارش را با راویان دیگر نقل کرده است. «حدَّثنا أحمد بن علیّ قال: حدثنا الحسن بن علیّ قال: أخبرنا علیّ قال: أخبرنا محمد بن فضیل عن السری بن إسماعیل: عن الشعبي قال: كان رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَمْرَعُ عَلِيَّ بَيْتَ أُمِّ الْفَضْلِ إِذَا أَتَى الْمَسْجِدَ فَيَسْلَمُ عَلَيْهَا فَمَرَّ عَلَيْهَا يَوْمَ فَنَكَّتَتْ رَأْسَهَا فَأَنْكَرَ [النَّبِيَّ] ذَلِكَ مِنْهَا فَقَالَ: مَالِكُ يَا أُمَّ الْفَضْلِ؟ فَقَالَتْ: لَا وَاللَّهِ إِلَّا أَتَى رَأْيَتِ رُؤْيَا شَقَّتْ عَلَيَّ!! قَالَ: مَا هِيَ؟ قَالَتْ: عَضُومُنْ أَعْضَائِكَ رَأَيْتَهُ فِي بَيْتِي. فَقَالَ النَّبِيُّ صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ نَعَمْ فَاطِمَةُ حَبْلِي تَلِدُ

غلاما تجعله عندک فترینه». این خبر نیز تردید برانگیز است؛ زیرا یکی از راویان خبر- السری بن إسماعیل - توسط برخی از رجال حدیث، ضعیف معرفی شده است (ابی حاتم رازی، ۱۲۱۷: ۲۸۳/۴، ۱۱۷/۲؛ ابن عدی، ۱۴۱۸: ۵۳۷/۴).

همچنین ابن ماجه در سنن (بی تا: ۱۲۹۳) و حاکم نیشابوری در مستدرک الصحیحین (۱۴۱۱: ۱۹۴/۳) ضمن نقل روایت، آن را ضعیف و منقطع دانسته اند. برخی از رجال یون عامه، شخصیت عطاء بن عجلان که در سلسله راویان ذکر شده، ضعیف و کذاب شمرند (عقیلی مکی، ۱۴۰۴: ۴۰۲/۳؛ ابی حاتم رازی، ۱۲۱۷: ۳۳۵/۶؛ ابن عدی، ۱۴۱۸: ۷۸/۷). به عبارتی این دسته از اخبار- ضعیف و منقطع- به گونه ای است که یک راوی یا بیشتر، از سلسله حذف و یا یک فرد مبهم و مجمل در آن وجود دارد. برخی از محدثان و مورخان این گزارش را بدون ذکر راویان آن ذکر کردند و برخی دیگر اکثراً از علمای متقدم - با همان کیفیت - نقل خبر داشتند، به اعتباری اخبار آنان متأثر از اخبار متقدمین خالی از اشکال نیست و در اکثر گزارش آنها «سماک بن حرب» در سلسله راویان ذکر شده است؛ لذا از این جهت تردید برانگیز است.

در احادیث خبر شیردادن ام الفضل به امام حسن علیه السلام واژگان متفاوت نقل شده است. اختلاف اقوال با این عبارات نقل شده است: «صدوق: ... بَعْضُ أَعْضَائِكَ مُلْقَى فِي بَيْتِي...»، «دولابی: ... عضوا من اعضاءك في بيتي...»، «طبرانی با دو روایت متفاوت چنین نقل کرده: ... إِنِّي رَأَيْتُ بَعْضَ جِسْمِكَ فِي... .. رَأَيْتُ فِي الْمَنَامِ كَأَنَّ عَضْوًا مِنْ أَعْضَائِكَ فِي بَيْتِي، أَوْ قَالَتْ: فِي حُجْرَتِي...»، «ابن اثیر... رأيت كأن عضوا من أعضائك في بيتي...»، «مجلسی: در دو روایت، ... عَضْوًا مِنْ أَعْضَائِكَ فِي حُجْرَتِي...؛ ... عَضْوًا مِنْ أَعْضَائِكَ فِي بَيْتِي...» ضمن تکرار عضوی از اعضاء در اخبار، برخی بدون استفاده به ماجرای خواب، فقط شیردادن ام الفضل را نقل کردند. جالب است که تفاوت در عبارات به گونه ای نیست که فقط در منابع متأخر دیده شود؛ بلکه در منابع متقدم نیز مشاهده می شود.

همچنین در خبر شیر خوردن امام حسین علیه السلام از ام الفضل همین تفاوت در واژه های حدیث نیز دیده شده است. تفاوت ها در منابع عبارتند از: «ابن سعد: ... رأيت فيما يري

النائم كان عضوا من أعضائك في بيتي خيرا رأيت...»، «كوفي...: رأيت رؤيا شقت على عضو من أعضائك رأيت في بيتي...»، «ابن اعثم در الفتوح: رأيت كأن قطعة من جسدك قد قطعت فوضعت في حجري...»، «حاكم نيشابوری: رأيت كأن قطعة من جسدك قطعت ووضعت في حجري...»، «شيخ مفيد: رأيت كأن قطعة من جسدك قطعت ووضعت في حجري فقال رسول الله ﷺ خيرا رأيت...»، «طبرانی: رأيت بعض جسمك في بيتي...»، «ابوبکر بیهقی: رأيت كأن قطعة من جسدك قطعت ووضعت في حجري...»، «ابن عساکر: رأيت كأن بضعة منك قطعت فوضعت في حجري...»، «سبط بن الجوزی: رأيت كأن عضوا من أعضائك سقط في بيتي...»، «گنجی الشافعی: رأيت كأن عضوا من أعضائك انقطع فوق في حجري...»، «ابن عديم: النائم، أن عضوا من أعضاء النبي في بيتي...»، «ابن نما حلی: رأيت في النوم قبل مولده كأن قطعة من لحم رسول الله ﷺ قطعت ووضعت في حجري فقصصت الرؤيا على رسول الله ﷺ فقال إن صدقت رؤياك فإن فاطمة ستلد غلاما وأدفعه إليك لترضعي...». در برابر او: «نائم، عضو، بیت و خیر» معادل هایی مانند: «رویا، جسد، قطعه یا بعض از آن و حجره» قرار گرفته است. تغییرات و اضافات در اخبار کاملا مشهود است، به خصوص نقل ابن نما حلی، حتی به جای کلمه «خیر»، «صدقت رویاک» ذکر شده است. مضمون خبر مربوط به ام الفضل به دلیل تفاوت در مضمون و عبارات، مشکوک و تردید برانگیز است؛ لذا اعتبار لازم را برای پذیرش دارا نیست.

۲-۳. خبر ضعیف

در رویکرد فقهی «... خبر واحد به صحیح، حسن، موثق و ضعیف تقسیم می شود» (فرهنگ فقه، ۱۴۲۶: ۵۹۳/۳)؛ اما در اینجا منظور، خبری است که از آن علم قطعی و یقینی در مسئله ای را به وجود آورد، به گونه ای که خبر مورد نظر توسط اکثر محدثان، مورخان و علما ثبت و تأیید شود.

در مورد اخبار مربوط به تغذیه حضرت توسط پیامبر ﷺ برخی، علت عدم شیر خوردن امام حسین علیه السلام از مادرشان را بیماری و خشک شدن شیر حضرت فاطمه علیها السلام و

دستور خود پیامبر صلی الله علیه و آله در هنگام ولادت برشمردند (ابن شهرآشوب، ۱۳۷۹: ۵۰/۴). تأمل برانگیز است چنین خبری را تنها ابن شهرآشوب عالم سده شش گفته و برخی از علمای سده‌های متأخر به نقل از او خبر را ذکر کردند (کرکی حائری، ۱۴۱۸: ۹۶/۲؛ مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۵۴/۴۳؛ جزائری، ۱۴۲۷: ۹۷/۱؛ بحرانی اصفهانی، ۱۴۱۳: ۹۰۲/۱۱)؛ گرچه ایشان مورد تأیید دیگر علماست ولی تأیید نگارنده به تنهایی کفایت نمی‌کند. پذیرش تنها یک خبر از معصوم یا غیر معصوم زمانی می‌تواند یقین آور باشد که شواهد و قراینی مبنی بر اثبات آن وجود داشته باشد، در این صورت پذیرش عمومی علما را به دنبال دارد و در غیر این صورت تردید برانگیز است.

گفتنی است، این خبر توسط علمای سده‌های نخستین ذکر نشده؛ بلکه اولین نقل به سده شش (ابن شهرآشوب متوفای ۵۸۸) بازمی‌گردد. به عبارتی تا سده شش کسی به دنبال دلیل عدم شیرخوردن حضرت از مادران نبوده، همچنین به غیر از تأخیر در نقل خبر، فاصله زمانی چهار تا شش قرن بین مؤلفان این خبر - کرکی حائری متوفای سده ده، مجلسی متوفای ۱۱۱۱، جزائری متوفای ۱۱۱۲، بحرانی اصفهانی متوفای سده دوازده - کمی تأمل برانگیز است. بنابراین علاوه بر ضعف در سند که ذکر شد، نقل خبر فقط توسط یک عالم سده شش و عدم تطور زمانی و وجود قرائن قطعی اعتبار خبر را خدشه‌دار می‌کند.

۴. نقد محتوایی

یکی از مسائل مهم در بررسی محتوا این است که چه میزان می‌توان به آن اعتماد کرد؛ لذا باید در محتوای گزاره‌ها دقت کرد تا اطمینان از درستی آن حاصل شود. گرچه نقد محتوایی هنگام نقد اخبار صحیح‌السند، بیشتر به کار می‌رود؛ اما به طور کلی در مورد مفاد و پیام خبر کاربرد دارد.

۴-۱. عدم حضور ام الفضل در مدینه

به استناد منابع تاریخی در آن زمان، عباس بن عبدالمطلب در مکه بوده و بالتبع همسرش - ام الفضل - همراه او بود. پس حضور ام الفضل به هنگام تولد حسین علیه السلام در مدینه منتفی است. «عباس پس از پرداخت فدیة و آزادی در غزوه بدر، به مکه برگشت».

بارها از پیامبر ﷺ خواست به مدینه بازگردد؛ اما حضرت چنین پاسخ داد: «یا عم، اقم مکانک الذی أنت به، فإن الله تعالی یختم بک الهجرة کما ختم بی النبوة» (بلاذری، ۱۴۱۷/۱: ۳۵۵؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹/۳: ۶۱). همچنین گزارش‌های دیگر مبنی بر حضور عباس در مکه به هنگام فتح آن، که مربوط به سال‌های آخر رسالت حضرت است، توسط مورخان نقل شده است (ابن هشام، بی تا: ۳۴۶/۲؛ ابن سعد، ۱۴۱۴/۲: ۸۲-۸۳؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵/۲: ۲۲۳). با توجه به اخبار مورخان مسئله حضور عباس بن عبدالمطلب و همسرش ام الفضل در مدینه منتفی است.

۲-۴. عدم تطابق سن ام ایمن برای شیردهی امام حسین ﷺ

نکته قابل توجه در مورد شیرخوارگی امام ﷺ از ام ایمن، این است که ام ایمن پرستار دوران کودکی پیامبر ﷺ (ابن سعد، ۱۴۱۸/۱: ۹۳)، از نظر سنی در موقعیتی نیست که در هنگام تولد امام حسین ﷺ فرزند داشته باشد. به عبارتی در زمان تولد امام ﷺ فرزند شیرده نداشته است. حتی اسامه بن زید - فرزند مشترک ام ایمن و زید بن حارث - از نظر سنی بزرگتر از حضرت بودند؛ زیرا اولاً اسامه در مکه متولد شده (ابن سعد، ۱۴۱۸/۴: ۴۵) و ثانیاً سن اسامه هنگام رحلت پیامبر ﷺ نوزده سال ذکر شده است (واقعی، ۱۴۰۹: ۳/۱۱۲۵). به عبارتی می‌توان بیان کرد که او در سال چهارم بعثت در مکه به دنیا آمده، در حالی که امام حسین ﷺ سال چهارم هجرت در مدینه متولد شده است. لذا تفاوت و تعارض در خبر وجود دارد. پس با این تفاوت سنی، ام ایمن فقط می‌تواند در مراقبت و نگه‌داری حضرت کمک حال حضرت فاطمه ﷺ باشد. از طرف دیگر نقل دو ماجرا مشابه در مورد دو شخصیت متفاوت - ام ایمن و ام الفضل - در باره موضوعی واحد - شیر دادن امام حسین ﷺ - منطقی به نظر نمی‌رسد.

۳-۴. عدم تطابق سن قثم بن عباس با امام حسین ﷺ

در خبری ذکر شده که یکی از افرادی که در مراسم تغسیل پیامبر ﷺ حاضر بوده، قثم بن عباس بود. وی آخرین وداع کننده با پیکر مطهر حضرت و آخرین کسی است که از قبر پیامبر ﷺ بیرون آمده است (ابن سعد، ۱۴۱۰/۲: ۲۳۲؛ بلاذری، ۱۴۱۷/۱: ۵۷۷؛ ابن

عبدالبر، ۱۴۱۲: ۳/ ۱۳۰۴؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۵/ ۲۷۰؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۴/ ۹۲). برخی این قول را آورده‌اند: تغسیل حضرت را فقط علی و فضل انجام دادند و بقیه - عباس، أسامة بن زید، قثم بن العباس و سعد- فقط شاهد مراسم تغسیل پیامبر ﷺ بودند (مقریزی، ۱۴۲۰: ۱۴/ ۵۶۶).

در این منابع خبر به گونه‌ای است که قثم به عنوان یک صحابی و مردی بالغ در مراسم حضور داشته؛ اما خبری دیگر اشاره دارد که او اواخر عمر پیامبر ﷺ و به هنگام رحلت ایشان بالای هشت سال داشت (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۵/ ۳۲۱). از آنجا که شرکت در چنین مراسم مهمی می‌بایست توسط صحابه خاص، خویشان نزدیک و بالغ و آگاه به مسائل انجام شود، پس خبر مربوط سن اندک با توجه به تنها یک ناقل و فاصله زمانی مورخ آن (متوفای قرن نه) قابل اعتماد نیست. از طرف دیگر پذیرش حضور قثم در مراسم تغسیل حضرت، می‌تواند هم سن بودن او با حسنین علیهم‌السلام و حتی مسئله رضیع بودن او را خدشه‌دار کند؛ زیرا امام حسن علیه‌السلام به هنگام رحلت جد بزرگوارشان هشت و امام حسین علیه‌السلام هفت سال - سال سوم و چهارم هجری - داشتند.

عسقلانی (۱۴۱۵: ۵/ ۲۳۰-۳۲۱) با زیر سؤال بردن قثم، به عنوان صحابی پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم، شخصیت او را خدشه‌دار کرده، در حالی که اخبار صحابی بودن قثم در منابع تاریخی و حدیثی متواتر است. مانند آنچه که ابن هشام (بی تا: ۲/ ۴۴۳) نقل کرده: «هنگام فرار لشکر اسلام در جنگ هوازن تنها چند تن از مهاجر و انصار و خویشان رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم بودند که بجای ماندند که یکی از آنها قثم بن عباس بود». و یا حضور در مراسم تغسیل که به آن اشاره شد. بنابراین وجود چنین اخباری می‌تواند بیانگر عدم هم سانی در سن و بزرگتر بودن او نسبت به حسنین علیهم‌السلام باشد.

۴-۴. تعارض در اخبار

- در خبر مربوط به تغذیه از ام ایمن آنچه مهم به نظر می‌رسد، این است که ناقل خبر تنها شیخ صدوق است و دیگر محدثان همه به نقل از صدوق این خبر را آورده‌اند. گرچه راویان این خبر همه ثقة و مورد اعتماد رجالیون‌اند؛ اما از آنجا که تواتر در نقل خبر وجود

ندارد، تردید برانگیزاست. همچنین صدوق در خبرش بدون اشاره به کلمه «لبن» فقط به «فترتیه و تلبیه» اشاره کرده: «... يَا أُمَّ أَيْمَنَ تَلِدُ فَاطِمَةَ الْحُسَيْنِ فَتُرَيِّنُهُ وَتَلِينُهُ فَيَكُونُ بَعْضُ أَعْضَائِي ...» (ابن بابویه، ۱۳۷۶: ۸۲)؛ ولی علامه مجلسی در توضیح «... فَتُرَيِّنُهُ وَتَلِينُهُ...» به «أى تسقینه اللبن» ارجاع داده است. به عبارتی به کلمه «لبن» استناد کرده و این کلمه اضافه شده است.

- در خبر مربوط به ام الفضل، عده‌ای این روایت را به تولد امام حسن علیه السلام نسبت داده‌اند (دولابی، ۱۴۱۸: ۱۰۶؛ صدوق، ۱۳۷۶: ۸۲؛ طبرانی، ۱۴۱۵: ۲۰/۳، ۲۳؛ ابن اثیر، ۱۴۰۹: ۴۸۸/۱؛ محب الدین طبری، ۱۳۵۶: ۱۲۰؛ شافعی ایجی، ۱۴۲۸: ۴۷۱؛ ابن طولون، بی تا: ۶۴؛ دیار بکری، بی تا: ۱۶۸/۱؛ امین عاملی، ۱۴۰۳: ۵۶۲/۱؛ مجلسی، ۱۳۶۳: ۲۴۲/۴۳، ۲۵۵). در حالی که همین واقعه در نسبت به امام حسین علیه السلام نیز نقل شده است.

- برخی حتی در نسبت این خبر به امام حسن علیه السلام یا امام حسین علیه السلام تردید کردند (ابن ماجه، بی تا: ۱۲۹۳/۲). تردید توسط محدثی از سده سوم، تأمل برانگیز است.

- همان طور که اشاره شد، عده‌ای این روایت را ضمن دو حدیث، هم درباره امام حسن علیه السلام و هم امام حسین علیه السلام نقل کردند (ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۳۲۰/۵-۳۲۱، ۴۵۰/۸؛ اربلی، ۱۴۲۱: ۴۹۲/۱، ۴۹۸، ۵۱۲، ۵۵۳).

- برخی بدون اشاره به ماجرای خواب، فقط شیردادن ام الفضل از شیرقثم را مطرح کردند (ابن صوفی، ۱۴۲۲: ۱۹۴؛ خوارزمی، ۱۴۲۳: ۲۱۰/۱؛ موصلی، ۱۴۲۴: ۱۰۱؛ ابن عنبة، ۱۴۱۷: ۱۷۱).

- گرچه تعدادی از این منابع اشاره دارند که ام الفضل، حسین علیه السلام را از شیر فرزندش قثم، شیر داده ولی برخی بدون اشاره به نام فرزند، خبر را نقل کردند (حموی، ۱۳۶۳: ۹۵؛ طبری، ۱۳۷۹: ۵۷۱/۲؛ کوفی، ۱۴۱۲: ۱۹۹/۲؛ ابن کثیر، ۱۴۰۷: ۲۳۰/۶) با این خبر، امام علیه السلام فقط برای مراقبت و نگه‌داری به ام الفضل سپرده شده است.

۵. فضیلت سازی عباسیان

برخی با طرح این شبهه که مهدی علیه السلام از اولاد عباس بن عبدالمطلب است کردند، به دنبال فضیلت سازی برای عباسیان بودند. آنها برای بالا بردن جایگاه جدشان در برابر دیگران به ساخت روایت اقدام کردند. برخی از منابع اهل سنت این روایت را ذکر کردند که حسین علیه السلام از فرزندان عباس است (ابن حماد، ۱۴۲۴: ۲۵۷؛ متقی، ۱۴۱۰: ۲۶۴/۱۴، ح ۳۸۶۶۶). شیردادن ام الفضل زوجه عباس می تواند یکی از دلائل ساخت چنین نقلی باشد و با این استناد، حتی پا فراتر گذاشته و گفتند که مهدی علیه السلام از فرزندان اوست. ذهبی آورده که این روایت جزو احادیث ساختگی است (ابن حجر الهیثمی، ۱۴۱۷: ۴۷۸/۲). محدث نوری هم به چنین شبهه ای پاسخ داده است (محدث نوری، ۱۳۸۴: ۲۵۶/۱). ساخت چنین اخباری برای خرسندی خلفای عباسی متداول بود، همانطور که در دوران خلفای بنی امیه انجام می گرفت. فضیلت سازی، یکی از تدابیر سیاسی خلفای عباسی برای پایداری و استواری حکومتشان بود.

۶. نظر اندیشوران معاصر درباره این اقوال

برخی از محققان معاصر معتقدند: ام الفضل مادر فضل بن عباس، مربی امام حسین علیه السلام بوده، او نیز حضرت را شیرنداده است. آنچه صحیح به نظر می رسد و در اخبار وارد شده این است که امام حسین علیه السلام جزا مادرش فاطمه زهرا علیها السلام و گاهی از انگشت مبارک رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم و بعضاً از آب دهان آن حضرت، شیرنوشیده است (سماوی، ۱۴۱۹: ۹۳).

اگر بخواهند در پاسخ به این خبر، توجیهی مبنی بر دایگی ام الفضل ارائه شود، باید یادآور شد، در خصوص دایگی حضرت نیز زنان دیگری از جمله مادر عبدالله بن یقطر حمیری (رسان، ۱۴۰۶: ۱۵۲؛ سماوی، ۱۴۱۹: ۹۳؛ قاضی نعمان مغربی، ۱۴۰۹: ۲۴۵/۳؛ مفید، ۱۴۱۳: ۸۳؛ ابن اثیر، ۱۳۸۵: ۹۳/۴؛ ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۴: ۳۹۹؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۱۵: ۸/۵؛ طبرسی، ۱۴۱۷: ۴۴۶/۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ۱۶۸/۳؛ قطب راوندی، ۱۴۰۹: ۵۵۰/۲؛ شهید الأول، ۱۴۱۰: ۱۵۴؛ ابن الجوزی، ۱۴۱۲: ۳۴۰/۵؛ مجلسی، ۱۳۶۳:

۳۴۱/۹۸؛ قمی، ۱۴۲۱: ۵۸۴) و همچنین مادر قیس بن ذریح به عنوان دایه در منابع تاریخی و حدیثی نقل شده که قابل بررسی است (مرعشی تستری، ۱۴۰۹: ۳۳/۴۷۳؛ سماوی، ۱۴۱۹: ۹۳؛ ابن الجوزی، ۱۴۱۲: ۸۰/۶؛ قمی، ۱۴۲۱: ۵۸۴). بنابراین توجیه ذکر شده پاسخ کامل، جامع و کافی نیست.

نتیجه

بررسی گزارش‌های شیرخوارگی امام حسین علیه السلام توسط پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله، ام ایمن و ام الفضل نشان می‌دهد که این دسته از اخبار هم در سند و هم در محتوا دارای نواقص و اشکالاتی است؛ لذا این اخبار از نظر اعتبار و صحت تأیید نمی‌شوند. بررسی شد که هر سه خبر مربوط به نحوه تغذیه امام علیه السلام با ضعف سندی مواجه است. عدم حضور ام الفضل در مدینه، عدم تطابق سن ام ایمن برای شیردهی و عدم تطابق سن قثم بن عباس با امام حسین علیه السلام و تعارض در اخبار از جمله موارد نقد محتوایی بشمار می‌آید. مفاد این اخبار ضمن نقد و بررسی‌های صورت گرفته متزلزل و فاقد اعتبارند. با منتفی شدن مسئله شیردادن توسط ام ایمن و ام الفضل، دایگی آنها منتفی نمی‌شود؛ زیرا با وجود فرزندان خردسال داشتن دایه که یکی از سنت‌های فرهنگی - اجتماعی رایج اعراب آن زمان برای برخی از بزرگان و رؤساء است، الزامی به نظر می‌رسید. گرچه اخبار مربوط به تغذیه از زبان یا انگشت پیامبر صلی الله علیه و آله به دلیل ضعف خبر منتفی است و موضوع شیردادن یک صفت زنانه بشمار می‌آید؛ ولی نمی‌توان فقط با تکیه به این خبر آن را رد کرد؛ چرا که وجود گزارش‌های فرابشری و خارق العاده پیامبر اعظم صلی الله علیه و آله گرچه غیر متعارف است و با نظام عادی جهان همخوانی ندارد؛ اما عقل این دسته از گزارش‌های فرابشری پیامبر صلی الله علیه و آله را رد نکرده است. اخباری نظیر شق القمر، جوشیدن آب از میان انگشتان حضرت، شفای برخی از صحابه که در غزوات مجروح می‌شدند و موارد بسیاری که مستندات قرآنی، تاریخی و کلامی بر آن اذعان دارد.^۱ پس در جمع اخبار می‌توان چنین برداشت کرد،

۱. اطلاعات بیشتر در پایان نامه سطح سه نگارنده با عنوان: «گزارش‌های فرابشری پیامبر صلی الله علیه و آله در منابع تاریخی و کلامی تا سده پنجم»، سال دفاع ۱۳۹۸.

ضمن اختلاف سنی اندک بین حسنین علیهما السلام و احتمال بیماری حضرت فاطمه علیها السلام، امام حسین علیه السلام در دوران بیماری مادر با اعجاز پیامبر صلی الله علیه و آله تغذیه و بعد از بهبودی، حسین علیه السلام توسط مادر تغذیه شده است و زنانی نیز در منسب دایگی در خدمت دخت رسول خدا صلی الله علیه و آله به ایشان کمک کردند.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین أبو الحسن علی بن محمد الجزری (۱۳۸۵)، *الكامل فی التاريخ*، بیروت، دار الصادر.
- _____ (۱۴۰۹)، *أسد الغابة فی معرفة الصحابة*، بیروت، دار الفکر.
- ابن اعثم کوفی، ابو محمد احمد بن علی (۱۴۱۱)، *الفتوح*، بیروت، دار الأضواء.
- ابن الجوزی، ابوالفرج جمال الدین عبد الرحمن (۱۴۱۲)، *المنتظم فی تاریخ الأمم و الملوک*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن بابویه، علی بن حسین بن موسی (۱۴۰۴)، *الإمامة والتبصرة من الحيرة*، قم، مدرسة الإمام المهدي عليه السلام.
- ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶)، *الإمامی*، چاپ ششم، تهران، نشر کتابچی.
- _____ (۱۳۸۵)، *علل الشرايع*، قم، مکتب الحیدریه.
- ابن حجر الهیتمی، أحمد بن محمد بن علی (۱۴۱۷)، *الصواعق المحرقة علی أهل الرفض والضلال والزندقه*، تحقیق عبد الرحمن بن عبد الله الترمکی - کامل محمد الخراط، لبنان، مؤسسة الرسالة.
- ابن حجر عسقلانی، شهاب الدین ابوالفضل احمد (۱۴۱۵)، *الإصابة فی تمييز الصحابة*، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن حماد، امام الحافظ نعیم (۱۴۲۴)، *الفتن والملاحم*، تحقیق ابو عبد الله ایمن محمد محمد عرفه، قم، مکتبه الحیدریه.
- ابن سعد، محمد (۱۴۱۸)، *الطبقات الكبرى*، تحقیق محمد عبد القادر عطا، بیروت، دار الکتب العلمیة.
- ابن شهر آشوب مازندرانی، محمد بن علی (۱۳۷۹)، *المناقب*، قم، علامه.
- ابن صباغ مالکی (۱۴۲۲)، *الفصول المهمة فی معرفة الأئمة عليهم السلام*، قم، دار الحدیث.
- ابن صوفی نسابه، نجم الدین ابوالحسن علی بن ابی الغنائم محمد عمری علوی (۱۴۲۲)، *المجدی فی أنساب الطالبیین*، قم، مکتبه آية الله المرعشي النجفی.

- ابن طولون، شمس الدين محمد (بى تا)، الأئمة الاثنا عشر، قم، رضى.
- ابن عبدالبر، أبو عمر يوسف بن عبد الله بن محمد (١٤١٢)، الاستيعاب فى معرفة الأصحاب، تحقيق على محمد البجاوى، بيروت، دار الجيل.
- ابن عدى، أبو أحمد بن عدى الجرجانى (١٤١٨)، الكامل فى ضعفاء الرجال، تحقيق عادل أحمد عبد الموجود وعلى محمد معوض شاركن فى تحقيقه: عبد الفتاح أبو سنة، بيروت - لبنان، الكتب العلمية.
- ابن عديم، ابوالقاسم كمال الدين عمر بن احمد حلبى (١٤٢٣)، ترجمة الإمام الحسين عليه السلام، قم، دليل ما.
- ابن عساكر، ابوالقاسم على بن حسن بن هبة الله شافعى دمشقى (١٤١٥)، تاريخ مدينة دمشق، بيروت، دار الفكر.
- ابن عنبه حسنى، سيد احمد بن على بن الحسين بن على بن مهنا (١٤١٧)، عمدة الطالب فى أنساب آل أبى طالب، قم، انصاريان.
- ابن غضائرى، احمد بن حسين (١٣٦٤)، رجال، قم، مؤسسه اسماعيليان.
- ابن قولويه قمى، شيخ ابوالقاسم (١٣٥٦)، كامل الزيارات، نجف، دار المرتضوية.
- ابن كثير دمشقى، عماد الدين اسماعيل (١٤٠٧)، البداية والنهاية، بيروت، دار الفكر.
- ابن ماجه، ابو عبد الله محمد بن يزيد قزوينى (بى تا)، سنن، تحقيق محمد فؤاد عبد الباقي، قاهره، دار احياء الكتب العربية.
- ابن نما حلى، نجم الدين جعفر بن محمد بن جعفر بن هبة الله (١٤٠٦)، مثير الأحزان، قم، مدرسة الإمام المهدي عليه السلام.
- ابن هشام، عبد الملك بن هشام الحميرى المعافرى (بى تا)، السيرة النبوية، تحقيق مصطفى السقا و ابراهيم الأبيارى و عبد الحفيظ شلبى، بيروت، دار المعرفة.
- ابوالصلاح حلبى، تقى بن نجم بن عبيد الله (١٤٠٤)، تقريب المعارف، قم، الهادى.
- ابوبكر بيهقى، احمد بن الحسين بن على بن موسى الخُسْرُو جردى الخراسانى (١٤٠٥)، دلائل النبوة ومعرفة أحوال صاحب الشريعة، بيروت، دار الكتب العلمية.
- أبى حاتم رازى، أبو محمد عبد الرحمن بن محمد بن إدريس بن المنذر التميمى

- الحنظلي (١٢٧١)، الجرح والتعديل، بيروت، دار إحياء التراث العربي.
- إربلي، ابوالحسن علي بن عيسى بن ابي الفتح (١٤٢١)، كشف الغمة في معرفة الأئمة، قم، رضی.
- امين عاملي، سيد محسن (١٤٥٣)، أعيان الشيعة، بيروت، دار المعارف.
- بحراني اصفهاني، شيخ عبد الله (١٤١٣)، عوالم العلوم والمعارف، مستدرک - حضرت زهرا تا امام جواد عليه السلام، قم، مؤسسة الإمام المهدي عليه السلام.
- بلاذري، أحمد بن يحيى بن جابر (١٤١٧)، انساب الأشراف، تحقيق سهيل زكار ورياض زركلي، بيروت، دار الفكر.
- جزائري، سيد نعمت الله (١٤٢٧)، رياض الأبرار في مناقب الأئمة الأطهار، بيروت، مؤسسة التاريخ العربي.
- حاكم نيشابوري، أبو عبد الله (١٤١١)، المستدرک على الصحيحين، تحقيق مصطفى عبد القادر عطا، بيروت، دار الكتب العلمية.
- حر عاملي، محمد بن حسين (١٤٢٥)، إثبات الهداة بالنصوص والمعجزات، بيروت، اعلمی.
- حفني، عبد المنعم (١٤٢٥)، المعجم الشامل لمصطلحات الفلسفة، مكتبة مدبولي، مصر - قاهره.
- حموي، محمد بن اسحاق (١٣٦٣)، أنيس المؤمنین، تهران، بنياد بعثت.
- خرگوشي نيشابوري، ابوسعيد (١٤٢٤)، شرف المصطفى، مكة، دار البشائر الإسلامية.
- خوارزمي، موفق بن احمد (١٤٢٣)، مقتل الحسين عليه السلام، چاپ دوم، قم، انوار الهدی.
- دغيم، سميح و جيار جهامي (٢٥٥٦)، الموسوعة الجامعة لمصطلحات الفكر العربي و الإسلامي (تحليل و نقد)، لبنان - بيروت، مكتبة لبنان ناشرون.
- دولابي، ابوبشر محمد بن احمد (١٤١٨)، الذرية الطاهرة، چاپ دوم، قم، جامعه مدرسين.
- ديار بكري، شيخ حسين (بي تا)، تاريخ الخميس في أحوال أنفس النفيس، بيروت، دار الصادر.

- ذهبی، شمس الدین أبو عبد الله محمد بن أحمد بن عثمان بن قایماز (۱۳۸۲)، میزان الاعتدال فی نقد الرجال، تحقیق علی محمد البجاوی، بیروت - لبنان، دارالمعرفة للطباعة والنشر.
- رسان، فضیل بن زبیر (۱۴۰۶)، تسمیة من قتل مع الحسین علیه السلام، چاپ دوم، قم، آل البيت.
- زبیری، مصعب بن عبد الله (۱۹۹۹)، نسب قریش، تحقیق لیفی بروفنسال، قاهره - مصر، دارالمعارف.
- سبط بن جوزی، شمس الدین ابوالمظفر یوسف بن قزاوغلی بن عبد الله بغدادی (۱۴۱۸)، تذکرة الخواص، قم، منشورات الشریف الرضی.
- سماوی، محمد بن طاهر (۱۴۱۹)، إِبصار العین فی أنصار الحسین علیه السلام، قم، دانشگاه شهید محلاتی.
- شافعی الإیجی، احمد بن جلال الدین (۱۴۲۸)، فضائل الثقلین من کتاب توضیح الدلائل علی ترجیح الفضائل، تهران، المجمع العالمی للتقريب بين المذاهب الإسلامية - المعاونة الثقافية.
- شهید الأول، شمس الدین محمد (۱۴۱۰)، المزار، قم، موسسه امام مهدی علیه السلام.
- طبرانی، سلیمان بن أحمد بن آیوب بن مطیر اللخمی الشامی (۱۴۱۵)، المعجم الكبير، تحقیق حمدی بن عبد المجید السلفی، قاهرة، مكتبة ابن تیمیة.
- طبرسی، فضل بن حسن بن فضل (۱۴۱۷)، إعلام الوری بأعلام الهدی، قم، آل البيت.
- طبری، عماد الدین حسن بن علی (۱۳۷۹)، مناقب الطاهرين، تهران، سازمان چاپ و انتشارات.
- عقیلی مکی، أبوجعفر محمد بن عمرو بن موسی بن حماد (۱۴۰۴)، الضعفاء الكبير، تحقیق عبد المعطی أمين قلجی، بیروت، دارالمكتبة العلمية.
- علامه حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۱)، رجال، قم، دار الذخائر.
- فتال نیشابوری، محمد بن حسن بن علی بن احمد بن علی (۱۴۲۳)، روضة الواعظین و بصیة المتعظین، قم، دلیل ما.
- فرهنگ فقه، جمعی از پژوهشگران زیر نظر سید محمود هاشمی شاهرودی (۱۴۲۶)، قم،

- مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامي بر مذهب اهل بيت عليهم السلام.
- قاضي نعمان مغربي، ابوحنيفه محمد بن نعمان (١٤٠٩)، شرح الأخبار في فضائل الأئمة الأطهار عليهم السلام، قم، جامعه مدرسين.
- قطب راوندي، سعيد بن عبدالله (١٤٠٩)، الخرائج والجرائح، قم، مدرسة الإمام المهدي عليه السلام.
- قمي، شيخ عباس (١٤٢١)، نفس المهموم، نجف، المكتبة الحيدرية.
- كاشفي سبزواري، ملاحسين (١٣٨٢)، روضة الشهداء، چاپ سوم، قم، نويد اسلام.
- كركي حائري، سيد محمد (١٤١٨)، تسليية المجالس وزينة المجالس، قم، مؤسسة المعارف الإسلامية.
- كشي، محمد بن عمر (١٣٤٨)، رجال، مشهد، انتشارات دانشگاه مشهد.
- كليني، محمد بن يعقوب (١٣٦٢)، الكافي، چاپ دوم، تهران، الاسلاميه.
- كوفي، محمد بن سليمان (١٤١٢)، مناقب الإمام أمير المؤمنين علي بن أبي طالب عليه السلام، قم، مجمع إحياء الثقافة الإسلامية.
- گنجي شافعي، محمد بن يوسف (١٤٠٤)، كفاية الطالب في مناقب علي بن أبي طالب، چاپ دوم، تهران، دار إحياء تراث أهل البيت عليهم السلام.
- متقي، علي بن حسام الدين (١٤١٠)، كنز العمال في سنن الأقوال والأفعال، تحقيق بكرى حيانى - صفوة السقا، بيروت، مؤسسة الرسالة.
- مجلسي، محمد باقر (١٣٦٣)، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، چاپ دوم، تهران، اسلاميه.
- محب الدين طبري، أحمد بن عبدالله بن محمد (١٣٥٦)، ذخائر العقبي في مناقب ذوى القربى عليهم السلام، قاهره، مكتبة القدسي.
- محدث نوري، ميرزا حسين (١٣٨٤)، نجم الثاقب في أحوال الإمام الغائب، چاپ دهم، قم، مسجد جمكران.
- مرعشى تستري (شوشترى)، القاضى نورالله (١٤٠٩)، إحقاق الحق وإزهاق الباطل، قم، مكتبة آية الله المرعشى النجفى.

- مركز اطلاعات و مدارك اسلامى (۱۳۸۹)، فرهنگ نامه اصول فقه، قم، دفتر تبليغات حوزه علميه.
- مطهرى، مرتضى (۱۳۹۰)، مجموعه آثار، قم، صدرا.
- مفيد، محمد بن محمد بن نعمان (۱۴۱۳)، الإختصاص، قم، كنگره شيخ مفيد.
- _____ (۱۴۱۳)، الإرشاد فى معرفة حجج الله على العباد، قم، كنگره شيخ مفيد.
- مقرئزى، تقى الدين أحمد بن على (۱۴۲۰)، إمتاع الأسماع بما للنبي من الأحوال والأموال و الحفدة و المتاع، تحقيق محمد عبد الحميد النميسى، بيروت، دار الكتب العلمية.
- موصلى، شرف الدين ابى محمد عمر بن شجاع الدين محمد بن عبد الواحد (۱۴۲۴)، مناقب آل محمد المسمى بالنعيم المقيم لعترة النبأ العظيم، بيروت، مؤسسة الأعلمى.
- نجاشى، احمد بن على (۱۴۰۷)، رجال، قم، انتشارات جامعه مدرسين.
- واقدى، محمد بن عمر (۱۴۰۹)، مغازى، تحقيق مارسدن جونس، بيروت، مؤسسة الأعلمى.
- ولايى، عيسى (۱۳۸۷)، فرهنگ تشريحي اصطلاحات اصول، چاپ ششم، تهران، نشر نى.
- هاشمى موسوى، سيد على حسن مطر (۱۴۳۰)، اثبات صدور الحديث بين منهجى نقد السند و نقد المتن، قم، منشورات ناظرين.

